HUQUQIY MADANIYAT VA SIYOSIY ONG SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-FALSAFIY MOHIYATI VA O‘ZARO TA’SIR MEXANIZMLARI

Axmedov Raxmatjon Nematjon o‘g‘li
Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi bosh mutaxasisi

Annotatsiya

Maqolada huquqiy madaniyat va siyosiy ong tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mohiyati hamda ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlari tahlil qilinadi. Aristoteldan Roulsgacha bo‘lgan mutafakkirlarning qarashlari yagona nazariy zanjir sifatida ko‘rib chiqilib, ikki hodisaning umumiy asosi va farqli jihatlari ochib beriladi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi legitimlik, ijtimoiylashuv, kommunikativ va institutsional-amaliy mexanizmlar orqali namoyon bo‘lishi asoslanadi hamda O‘zbekiston sharoitida bu mexanizmlarni takomillashtirish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: huquqiy madaniyat, siyosiy ong, ijtimoiy falsafa, legitimlik, ijtimoiylashuv, fuqarolik jamiyati.

Аннотация.

В статье анализируются социально-философская сущность понятий правовой культуры и политического сознания, а также механизмы их взаимодействия. Взгляды мыслителей от Аристотеля до Ролза рассматриваются как единая теоретическая цепь, раскрываются общие основания и различия двух явлений. Обосновывается, что их взаимосвязь проявляется через легитимационный, социализационный, коммуникативный и институционально-практический механизмы, предлагаются меры по совершенствованию этих механизмов в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: правовая культура, политическое сознание, социальная философия, легитимность, социализация, гражданское общество.

Abstract. The article analyzes the social and philosophical essence of the concepts of legal culture and political consciousness and the mechanisms of their interaction. The views of thinkers from Aristotle to Rawls are examined as a single theoretical chain, revealing the common foundations and differences of the two phenomena. It is substantiated that their interconnection operates through legitimation, socialization, communicative, and institutional-

practical mechanisms, and proposals are made for improving these mechanisms in the conditions of Uzbekistan.

Keywords: legal culture, political consciousness, social philosophy, legitimacy, socialization, civil society.

Kirish

Huquqiy madaniyat va siyosiy ong shakllanishi jamiyat taraqqiyotining nafaqat normativ, balki ma’naviy-axloqiy asoslarini ham belgilovchi o‘zaro bog‘liq jarayonlardir. Zero, qonunning o‘zi huquqiy davlatni vujudga keltirmaydi: u fuqaro tomonidan anglanib, ichki ishonchga aylangandagina ijtimoiy voqelikka kiradi. Shu bois zamonaviy ijtimoiy falsafada huquqiy madaniyat va siyosiy ong alohida hodisalar sifatida emas, balki inson, jamiyat va hokimiyat munosabatlarini birgalikda ifodalovchi yaxlit tizim sifatida o‘rganilmoqda.

O‘zbekiston sharoitida bu masalaning dolzarbligi ikki jihatdan namoyon bo‘ladi. Birinchidan, 2023-yilda yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyada mamlakat suveren, demokratik, huquqiy va ijtimoiy davlat sifatida belgilanib, inson, jamiyat va davlat o‘rtasidagi munosabatlar inson qadri tamoyili asosida qayta tartibga solindi [1]. Ikkinchidan, jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini takomillashtirish 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son Farmonda alohida vazifa sifatida belgilangan [2], “Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” hamda “O‘zbekiston–2030” strategiyasi esa huquqiy savodxonlikni oshirish va fuqarolarning davlat boshqaruvi hamda jamoat nazoratidagi ishtirokini kengaytirishni islohotlar samaradorligining zaruriy sharti sifatida qaraydi [3; 4].

Biroq mavjud tadqiqotlarda huquqiy madaniyat asosan huquqshunoslik va huquq sotsiologiyasi doirasida, siyosiy ong esa siyosatshunoslik doirasida alohida o‘rganilgani sababli, ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan yetarli ochib berilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi huquqiy madaniyat va siyosiy ong tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy mohiyatini aniqlash hamda ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlarini asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun mutafakkirlarning tegishli qarashlari yagona nazariy zanjir

sifatida tahlil qilindi, tushunchalarning ishchi ta’riflari berildi va o‘zaro ta’sirning asosiy mexanizmlari ajratib ko‘rsatildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Huquq va siyosiy hayotning ma’naviy asoslari haqidagi qarashlar qadimdan fuqaroni tarbiyalash masalasi bilan birga o‘rganib kelinadi. Aristotel siyosiy jamoa a’zosining fazilati u yashayotgan davlat tuzumiga bog‘liq ekanini ta’kidlab, qonunning itoat ettirish kuchi ko‘p jihatdan odat bilan mustahkamlanishini, shu bois tarbiya davlat tuzumiga mos bo‘lishi lozimligini ko‘rsatgan [5]. Bu fikrni Sitseron huquqiy nuqtayi nazardan davom ettirib, xalq deganda har qanday olomonni emas, balki huquq borasidagi kelishuv va umumiy manfaat bilan birlashgan jamoani tushungan; shu tariqa siyosiy birlikning asosi huquqni umumiy anglashda ekani ilgari surilgan [6].

Sitseron ilgari surgan umumiy anglash g‘oyasi Sharq falsafasida Forobiyning fozil shahar ta’limotida chuqurroq rivojlantirildi: mutafakkir shahar aholisini umumiy qarashlar va o‘zaro hamkorlikdagi xatti-harakatlar birlashtirishini, rahbar esa fuqarolarni saodatga yo‘naltiruvchi muallim vazifasini bajarishini asoslab bergan [7]. Bu yerda siyosiy ong va axloqiy-huquqiy tarbiya hali bir-biridan ajratilmagan. Forobiy jamoani birlashtiruvchi omilni ma’naviy-bilishdan izlagan bo‘lsa, Ibn Xaldun masalani ijtimoiy-tarixiy nuqtayi nazardan yoritib, hokimiyatning barqarorligi guruhiy hamjihatlik, ya’ni asabiyyaga tayanishini, bunday hamjihatlik bo‘lmagan joyda me’yorlar ham mustahkam bo‘lmasligini ko‘rsatdi [8].

Hokimiyat asosini hamjihatlikda izlagan bu yondashuvdan so‘ng yangi davr mutafakkirlari uni fuqaroning roziligida izladilar. Gobbs hokimiyatni fuqarolarning o‘zaro shartnomasi va uni vakolatlantirish natijasi deb talqin qilgan bo‘lsa [9], Russo shartnomani umumiy iroda tushunchasi orqali chuqurlashtirib, urf-odat va jamoatchilik fikrini davlatning “haqiqiy konstitutsiyasi” deb baholadi [10]. Russo qo‘ygan erkinlik va qonunga itoat o‘rtasidagi munosabat masalasini Kant aqldan jamoat oldida foydalanish va axloqiy avtonomiya tamoyillari orqali hal etishga urindi: uning nazarida huquqiy tartib fuqaroning erkinligi va mustaqil fikrlash imkoniyatiga tayanishi lozim [11]. Kant ilgari surgan avtonomiya g‘oyasini Gegel ijtimoiy-tarixiy mazmun bilan boyitdi: uningcha qonun e’lon qilinib, fuqarolarga ma’lum bo‘lgandagina va ular uni o‘z irodasining ifodasi sifatida tan olgandagina

haqiqiy kuchga kiradi, urf-odat va institutlarda mujassamlashgan axloqiylik esa fuqaroning davlatga ishonchi, ya’ni siyosiy kayfiyatining asosi bo‘ladi [12].

Gegel qo‘ygan huquq va ong munosabatini Marks va Engels ag‘darib, huquqiy hamda siyosiy qarashlarni ijtimoiy borliq va hukmron sinf manfaati bilan belgilanuvchi mafkuraviy shakllar deb baholadi [13]. Bu yondashuvni Gramshi iqtisodiy determinizmdan chiqarib, hokimiyat faqat majburlov bilan emas, fuqarolik jamiyati institutlari orqali shakllanadigan rozilik, ya’ni gegemoniya orqali ham saqlanishini ko‘rsatdi [14]. Rozilik masalasini Veber legitimlik nuqtayi nazaridan tizimlashtirib, zamonaviy davlatda hokimiyatga itoat ko‘p jihatdan belgilangan qoidalarning qonuniyligiga bo‘lgan ishonchga tayanishini asoslagan [15]. Aynan shu o‘rinda huquqiy madaniyat va siyosiy ong bir-biriga eng yaqin keladi.

Veberning ishonch tushunchasi XX asr o‘rtalarida empirik o‘lchov imkoniyatiga ega bo‘ldi: Almond va Verba siyosiy madaniyatni fuqarolarning siyosiy tizimga nisbatan bilish, his-tuyg‘u va baholash yo‘nalishlari majmui sifatida talqin qilib, parochial, itoatkor va ishtirokchi turlarini ajratdi [16]. Xuddi shu mantiqni huquqqa tatbiq etgan Fridman huquqiy madaniyatni jamiyatning huquq va huquqiy tizimga nisbatan qarashlari, qadriyatlari va kutishlari deb tavsiflab, uni ichki (kasbiy) hamda tashqi (jamoatchilik) turlarga ajratdi [17]. Bu ikki yo‘nalish Habermasning kommunikativ nazariyasida uchrashdi: u huquqni kundalik hayot dunyosidagi hamjihatlikni siyosiy tizimga yetkazuvchi vosita deb baholab, uning legitimligini jamoatchilik muhokamasida erishiladigan kelishuv bilan bog‘ladi [18]. Fuko esa jarayonning boshqa tomonini ko‘rsatdi: me’yorlar va bilimlar shaxsni mustaqil subyekt sifatida shakllantirish bilan birga uni intizomga solishi mumkin [19]. Burdyening yuridik maydon va habitus tushunchalari bu qarashni ijtimoiy amaliyot darajasiga olib tushib, huquqiy bilim va xulq-atvor ijtimoiy mavqega bog‘liq holda shakllanishini ko‘rsatdi [20]; Yuik va Silbi esa huquqiy ongni kundalik amaliyotda qayta-qayta yaratiladigan hodisa sifatida talqin qildi [21]. Nihoyat, Rouls adolat hissi va ustma-ust tushuvchi kelishuv tushunchalari orqali qadriyatlari turlicha jamiyatda ham umumiy siyosiy-huquqiy ong shakllanishi mumkinligini asoslab berdi [22].

Mahalliy tadqiqotlarda huquqiy ong va huquqiy madaniyat masalalari asosan davlat siyosati, yoshlar siyosiy madaniyati va kasbiy etika yo‘nalishlarida o‘rganilmoqda. Xususan, S. Otamurodov yoshlar siyosiy madaniyatini rivojlantirish omillarini yoritgan [23], D.

Ibraximova esa O‘zbekistonda yuridik etika rivojlanish tendensiyalarini falsafiy tahlil qilib, huquqiy madaniyat va kasbiy axloq munosabatiga e’tibor qaratgan [24]. Ko‘rinadiki, ko‘rib chiqilgan qarashlar bir-birini to‘ldirib, huquq va siyosiy ong munosabatini turli qirralardan yoritadi, biroq ularni yagona ijtimoiy-falsafiy sxemada uyg‘unlashtirish masalasi ochiq qolmoqda.

Tadqiqot ijtimoiy-falsafiy tahlil, tarixiy-mantiqiy, qiyosiy-tahliliy va tizimli yondashuv metodlariga asoslandi. Tarixiy-mantiqiy metod qarashlarning ketma-ket rivojini, qiyosiy-tahliliy metod ularning o‘zaro farqi va uzviyligini, tizimli yondashuv esa huquqiy madaniyat va siyosiy ongni yagona ijtimoiy tizimning o‘zaro bog‘liq elementlari sifatida o‘rganishga imkon berdi. Dialektik yondashuv esa ular o‘rtasidagi bevosita va teskari aloqani ochib berishda qo‘llanildi.

Natijalar va muhokama

Tahlil natijalariga ko‘ra, huquqiy madaniyat jamiyat va shaxsning huquqqa munosabatini ifodalovchi bilimlar, qadriyatlar, e’tiqodlar va xulq-atvor namunalarining hamda ularni qo‘llab-quvvatlovchi institutlarning majmuyi sifatida talqin qilinishi mumkin [17]. Siyosiy ong esa shaxs va ijtimoiy guruhlarning hokimiyat, davlat, siyosiy institutlar va o‘z siyosiy mavqeiga nisbatan bilimlari, baholari hamda munosabatlarini ifodalovchi ijtimoiy ong shaklidir [16]. Ikkala hodisa ham qadriyat-me’yoriy yo‘nalishga ega bo‘lib, institutlar va amaliyot orqali doimiy qayta ishlab chiqariladi. Ularning farqi shundaki, huquqiy madaniyat me’yor va uning bajarilishiga, siyosiy ong esa hokimiyatning kim tomonidan va qanday boshqarilishiga yo‘naltirilgan. Shu sababli birinchisini ijtimoiy hayotning me’yoriy-tartibga soluvchi, ikkinchisini hokimiyat-munosabat o‘lchami sifatida qarash o‘rinli.

Bu ikki o‘lchamning o‘zaro bog‘liqligi to‘rt asosiy mexanizm orqali amalga oshadi (1-jadval). Birinchisi legitimlik mexanizmi bo‘lib, unda qonunga, uning adolatliligi va bajarilishiga bo‘lgan ishonch hokimiyatga ishonchga aylanadi [15; 22]. Teskari yo‘nalishda esa hokimiyatni qonuniy deb tan olish fuqaroning qoidalarga ixtiyoriy rioya qilishini kuchaytiradi. Ikkinchisi ijtimoiylashuv mexanizmi: oila, ta’lim muassasalari va jamoa muhitida huquqiy odatlar bilan siyosiy qarashlar bir vaqtda, o‘xshash qadriyatlar asosida o‘zlashtiriladi [5; 7; 20]. Uchinchisi kommunikativ mexanizm bo‘lib, jamoat muhokamasi va fuqarolik jamiyati institutlari orqali manfaatlar me’yorga aylanadi, me’yor esa o‘z navbatida siyosiy ongni

boyitadi [14; 18]. To‘rtinchisi institutsional-amaliy mexanizm: fuqaro huquq va hokimiyat haqidagi tasavvurini e’lon qilingan qoidalardan ko‘ra ko‘proq muassasalar bilan kundalik muloqotda orttirgan tajribasi asosida shakllantiradi [21].

1-jadval. Huquqiy madaniyat va siyosiy ong o‘zaro ta’sirining asosiy mexanizmlari

Mexanizm	Mohiyati	Nazariy asoslari	Natijasi
Legitimlik	Qonunga ishonch hokimiyatga ishonchga aylanadi va aksincha	Veber [15], Rouls [22]	Hokimiyatni qonuniy deb tan olish, ixtiyoriy rioya
Ijtimoiylashuv	Oila, ta’lim va jamoa muhitida umumiy qadriyatlarning o‘zlashtirilishi	Aristotel [5], Forobiy [7], Burdye [20]	Barqaror huquqiy odatlar va siyosiy yo‘nalganlik
Kommunikativ	Jamoat muhokamasi orqali manfaatlarning me’yorga aylanishi	Gramshi [14], Habermas [18]	Ishtirokchilik madaniyati va qonun ijodkorligidagi faollik
Institutsional-amaliy	Institutlar amaliyoti orqali shakllanadigan tajriba	Yuik va Silbi [21], Fuko [19]	Huquq va hokimiyatga real munosabat: ishonch yoki ishonchsizlik

Mazkur mexanizmlar bir tomonlama ta’sir etmaydi, balki o‘zaro teskari aloqa hosil qiladi. Nazariy jihatdan yuqori huquqiy madaniyat siyosiy faollikni qonuniy va konstruktiv yo‘nalishga soladi, siyosiy ongning yetukligi esa jamiyatda huquqiy me’yorlarga bo‘lgan talabni oshiradi. Aksincha, amaliyot va e’lon qilingan me’yorlar o‘rtasidagi tafovut ikkala jabhada ham ishonchsizlikni kuchaytiradi. Fuko ogohlantirganidek, me’yorlarning shaxsni mustaqil subyektga aylantirish o‘rniga faqat intizomga solishga xizmat qilish xavfi ham mavjud [19]. Shu bois huquqiy madaniyat va siyosiy ongning uyg‘unligi me’yorlarning soni

bilan emas, ularning fuqaro tomonidan anglanishi va o‘z amaliy tajribasida tasdiqlanishi bilan o‘lchanadi.

Bu xulosalar O‘zbekiston sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada huquqiy va ijtimoiy davlat tamoyillarining mustahkamlanishi [1] hamda islohotlar strategiyalarida fuqarolarning ishtirokiga e’tibor qaratilishi [3; 4] ijtimoiylashuv va kommunikativ mexanizmlarning ahamiyatini oshiradi. Bunda ta’lim muassasalari, mahalla, nodavlat notijorat tashkilotlari va ommaviy axborot vositalari huquqiy bilimni siyosiy ishtirok bilan bog‘lovchi bo‘g‘in vazifasini bajaradi. Raqamli muhit esa bu jarayonga yangi kommunikativ kanal qo‘shib, huquqiy axborotning tezkor tarqalishi bilan birga uning yuzakiligi va manipulyatsiya xavfini ham kuchaytiradi. Shuni ta’kidlash kerakki, keltirilgan xulosalar nazariy tahlilga asoslangan bo‘lib, mexanizmlarning O‘zbekistondagi namoyon bo‘lish darajasi empirik tadqiqotlar orqali alohida tekshirilishi lozim.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, Aristoteldan Roulsgacha bo‘lgan mutafakkirlar zanjirida huquqiy madaniyat va siyosiy ong bir-biridan ajratilmagan holda rivojlangan bo‘lib, ular fuqaroning qonun va hokimiyatga ishonchi masalasida kesishadi. Ikkinchidan, huquqiy madaniyat ijtimoiy hayotning me’yoriy-tartibga soluvchi, siyosiy ong esa hokimiyat-munosabat o‘lchamini ifodalovchi ijtimoiy ong shakllaridir. Uchinchidan, ularning o‘zaro ta’siri legitimlik, ijtimoiylashuv, kommunikativ va institutsional-amaliy mexanizmlar orqali amalga oshadi. To‘rtinchidan, bu mexanizmlar teskari aloqaga ega bo‘lib, ularning uyg‘unligi me’yorlarning soni bilan emas, fuqaro tomonidan anglanishi va amaliyotda tasdiqlanishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi takliflar ilgari suriladi: huquqiy ta’limni maktabdan oliy ta’limgacha fuqarolik va siyosiy ongni shakllantirishning tarkibiy qismi sifatida yaxlit loyihalash; huquqiy savodxonlik, institutlarga ishonch va siyosiy ishtirok ko‘rsatkichlarini birgalikda kuzatuvchi sotsiologik monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish; mahalla va fuqarolik jamiyati institutlarini jamoat muhokamasining doimiy maydoniga aylantirish; raqamli huquqiy axborot muhitida tanqidiy fikrlash va media savodxonligini rivojlantirish. Mazkur takliflar dissertatsiya tadqiqotining keyingi bosqichlarida, xususan, ijtimoiy institutlar

roli va O‘zbekiston sharoitidagi amaliy mexanizmlarni tahlil qilishda yanada chuqurlashtiriladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (2023-yil 30-aprel referendumida qabul qilingan yangi tahrir) // https://lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmoni // https://lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // https://lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // https://lex.uz
5. Aristotle. Politics. – Hackett Publishing Company, 1998.
6. Cicero. The republic and the laws. – Oxford University Press, 1998.
7. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
8. Ibn Khaldun. The Muqaddimah: An introduction to history. – Princeton University Press, 1967.
9. Hobbes T. Leviathan. – Cambridge University Press, 1996.
10. Rousseau J.-J. The social contract and other later political writings. – Cambridge University Press, 1997.
11. Kant I. Practical philosophy. – Cambridge University Press, 1996.
12. Hegel G. W. F. Elements of the philosophy of right. – Cambridge University Press, 1991.
13. Marx K., Engels F. The German ideology. – London: Lawrence & Wishart, 1970.
14. Gramsci A. Selections from the prison notebooks. – International Publishers, 1971.
15. Weber M. Economy and society. – University of California Press, 1978.

16. Almond G., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. – Princeton University Press, 1963.
17. Friedman L. M. The legal system: A social science perspective. – Russell Sage Foundation, 1975.
18. Habermas J. Between facts and norms. – MIT Press, 1996.
19. Foucault M. Discipline and punish: The birth of the prison. – Vintage Books, 1995.
20. Bourdieu P. The force of law: Toward a sociology of the juridical field // Hastings Law Journal. – 1987. – Vol. 38. – PP. 805–853.
21. Ewick P., Silbey S. S. The common place of law: Stories from everyday life. – University of Chicago Press, 1998.
22. Rawls J. Political liberalism. – Columbia University Press, 1993.
23. Otamurodov S. Yoshlar siyosiy madaniyatini rivojlantirish omillari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
24. Ibraximova D. S. O‘zbekistonda yuridik etika rivojlanish tendensiyalari: falsafiy tahlil. Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2026.